The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

Stewards of the land: The American farm school and modern Greece, της Brenda L. Marder

Ελένη Κοβάνη-Αποστολίδη

doi: [10.12681/grsr.473](https://doi.org/10.12681/grsr.473)

Copyright © 1979, Ελένη Κοβάνη-Αποστολίδη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοβάνη-Αποστολίδη Ε. (1979). Stewards of the land: The American farm school and modern Greece, της Brenda L. Marder. *The Greek Review of Social Research*, 36, 475–476. <https://doi.org/10.12681/grsr.473>

σχολίες της, επίσης η σύλληψη, η έγκυμωση και η γέννηση των τέκνων της. Έξεταιζονται οι οικογένειες, τα αγαθά τους, οι τροφές τους, οι μετακινήσεις τους.

«Ο Faranger έκανε», γράφει η Kathryn Kish Sklar, «θαυμάσια χρήση των υλικών του χειροσίου δρόμου, χρησιμοποίησαν τα για να φωτίσει την κοινωνία που οι μετανάστες άφησαν, καθώς επίσης την κοινωνία που δημιούργησαν καθ' όδον. Οι σπουδές του είναι ενδιαφέρουσες για ένα μεγάλο μέρος αναγνωστών, ειδικά γι' αυτούς που ενδιαφέρονται για την ιστορία της οικογένειας και την ιστορία των γυναικών».

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ
Εμπλεκτρία της Έδρας της Ιστορίας της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

*

Stewards of the Land: The American Farm School and Modern Greece. της Brenda L. Marder. Έκδόσεις: East European Quarterly, Boulder, σειρά: East European Monographs

Distributed by Columbia University Press 1979

Η 'Αμερικανική Γεωργική Σχολή (ΑΓΣ) Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε, γύρω στο 1904, με πρωτοβουλία του προτεσταντή 'Αμερικανού Ιεραποστόλου John Henry House, και από τότε λειτουργεί αδιάλειπτα μέχρι σήμερα—μ' εξαίρεση τα χρόνια της γερμανικής κατοχής.

Το βιβλίο της B. Marder *Stewards of the Land*¹ αναφέρεται στο ιστορικό της ίδρυσης και της λειτουργίας του ιδρύματος αυτού και καλύπτει την περίοδο 1902-1949.

Σήμερα η ΑΓΣ λειτουργεί σαν άγοντικό επαγγελματικό Λύκειο, και είναι Νομικό Πρόσωπο 'Ιδιωτικού Δικαίου.

Το άγκυράκι της, με το σύνολο των εγκαταστάσεων, βρίσκεται 10 χιλιόμετρα, περίπου, ανατολικά του κέντρου της Θεσσαλονίκης, και κατέχει μία έκταση 1.050 στρεμμάτων.

Η συγγραφέας αναφέρει στον πρόλόγό της, ότι η μελέτη της αυτή αποτελεί απόπειρα ερμηνείας του 'πνεύματος' και της επιβίωσης του ιδρύματος—«μέσα από τα πλέον хаοτικά και βίαια γεγονότα της πρόσφατης ευρωπαϊκής Ιστορίας»—καθώς επίσης και μία απόπειρα παρουσίασης του τρόπου με τον όποιον λειτουργούσε και των υπηρεσιών τις όποιες προσέφερε «στη ζωή του ελληνικού λαού κατά τη διάρκεια των κρίσεων Ιστορικών στιγμών».

Γιά να γίνει πιο κατανοητή η συλλογιστική αυτής της ερμηνείας, θα δώσουμε συνο-

πτικά όρισμα στοιχεία για το ιστορικό της ίδρυσης και της λειτουργίας της ΑΓΣ, και κυρίως για την εξέταζόμενη περίοδο.

Ας σημειωθεί ότι η Marder κάνει λόγο περί «πνεύματος» σαν να πρόκειται για κάποια δύναμη η οποία επέδρασε και εξακολουθεί να επιδρά κατά τρόπο μονοψήφιο ακόμα και στη σημερινή φάση λειτουργίας της σχολής. ('Υπενθυμίζουμε ότι η μελέτη αφορά την περίοδο 1902-1949.) Πώς αυτό είναι δυνατό, θά τό δούμε στη συνέχεια:

Τό 1894 έρχεται στη Μακεδονία ο John Henry House, μετά από είκοσι χρόνια Ιεραποστολικής θητείας σε διάφορες άλλες περιοχές των Βαλκανίων.

Ανταποκρινόμενος, όπως ο ίδιος έλεγε, σε «θείο κάλεσμα» (Call), θέλησε να ιδρύσει στη Θεσσαλονίκη μία πρακτική γεωργική σχολή που θά αποτελούσε τότε ένα είδος «Out post» (έμπροσθοφυλακή) των 'Ηνωμένων Πολιτειών στα Βαλκάνια και θά συντελούσε, τόσο στην εδραίωση και εξάπλωση της χριστιανικής πίστης, όσο και στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας, απαραίτητες κατά τη γνώμη του προϋποθέσεις για τη λύση του Βαλκανικού προβλήματος.

Μέ φιλανθρωπικές εισφορές αγοράζονται (1902) στην περιοχή που βρίσκεται σήμερα τό ίδρυμα περί τα 200 στρέμματα γης, και τό 1903 άπαρτίζεται—άπό 'Αμερικανούς, κυρίως, κληρικούς—ένα έντεκα-μελές συμβούλιο μετόχων.

Άρχίζει γρήγορα ο εξοπλισμός του άγονκτηματος και ήδη, τό 1903, μεταξύ των άλλων διέθετε: γαλακτοκομείο (όπου παράγει τό πρώτο παστεριωμένο γάλα στη χώρα), μηχανουργείο, ξυλουργείο, μεταλλο-σκωληκοτροφείο...

Μέχρι τό 1912 η σχολή λειτουργεί με ολάνοφθονους μαθητές (50 περίπου τό 1910), κυρίως όφρανα από καμμένα χωριά τό Μοναστηρίου. Μετά τούς Βαλκανικούς πολέμους, η εθνική σύνθεση των μαθητών αλλάζει, άρχίζει η ελληνικοποίηση της σχολής και στις 3/1/1918 τίθεται όπο την έποπτεία του 'Υπουργείου Γεωργίας.

Όλο αυτό τό διάστημα, και μέχρι τό 1929, διευθυντής είναι ο John House, ο όποιος έχει επιβάλει ένα κλίμα βαθείας θρησκευτικής ευλάβειας και φιλανθρωπίας.

Τό Μάη του 1929, τό συμβούλιο των μετόχων εκλέγει στη θέση του διευθυντή τον Charles House, γιό του ίδρυτη, θέση την όποία κατέχει μέχρι τό 1955.

Στις άρχές της δεκαετίας τό 30 η ΑΓΣ είναι σχεδόν μία αυτοσυντηρητική κοινότητα: ζουν εκεί 127 οικότροφοι και 17 άτομα τό εκπαιδευτικό προσωπικό.

Τον καιρό της μεταέκτης δικτατορίας, οι φιλικές σχέσεις του Charles House με τό Βασίλειο Γεώργιο Β' και ή από μέρους του άποδοχή, σαν διευθυντή, όρισμένων άρχων εκπαιδευτικής πολιτικής τό Μεταξά, εύνοουν την—στό χώρο της ΑΓΣ—έπικράτηση της ιδεολογίας της άφης Αυγόστου. Μέ την Ιταλική έπιδρομή οι μαθητές φεύγουν, η σχολή παύει να λειτουργεί σαν εκπαιδευτικό ίδρυμα και προσανατολίζε-

ται, άποκλειστικά, προς την παραγωγική δραστηριότητα.

Τόν 'Απρίλη του 41 άρχίζει ή κατοχή της ΑΓΣ από τούς Γερμανούς, και ο Charles House, στό όνομα της σωτηρίας του ιδρύματος, συνεργάζεται έν μέρει μαζί τούς, γεγονός που επιτρέπει στούς τελευταίους να εκμεταλλευθούν τό άγονκτήμα σαν βάση για έπιχειρήσεις και πηγή τροφίμων.

Τέλος τό 1945, τό εκπαιδευτικό πρόγραμμα άρχίζει κατά την περίοδο τό σχεδίου Μάρσαλ: καταβάλλεται ιδιαίτερη προσπάθεια για την επέκταση των εγκαταστάσεων του ιδρύματος και τόν πολλαπλασιασμό τών δραστηριοτήτων του. Πρός αυτή την κατεύθυνση συντρέχουν διάφοροι όφρεις: 'Αμερικανική 'Επιτροπή βοήθειας για την 'Ελλάδα, 'Υπουργείο Γεωργίας, UNRRA, ECA, 'Ιδρυμα Fulbright.

Ο σημερινός διευθυντής της σχολής Bruce M. Landsdale (District interpreter στην έπιτροπή για τόν έλεγχο της διεξαγωγής τών εκλογών τό 1946 και Chief interpreter της έπιτροπής για τό Δημονύφημα τό 1946), διαδέχεται τόν Charles τό 1955.

Η συγγραφέας άφερώνει μεγάλο μέρος τό βιβλίου της στην περιγραφή της ζωής και της προσωπικότητας τών δύο πρώτων, κυρίως, διευθυντών καθώς και τών συζύγων τούς, έκθειάζοντας τις άρετές και την άφοσίωση όλων στην υπόθεση του ιδρύματος. Μάς δίνει επίσης παραστατικές εικόνες από τη ζωή στό άγονκτήμα κατά τη διάρκεια τών πιο σημαντικών Ιστορικών στιγμών (άπό τό Μακεδονικό άγώνα μέχρι τόν έμφύλιον), για τις όποιες, εξέλλουν, εκφέρει και προσωπικές εκτιμήσεις έξιδαίνε- κούστας, ιδιαίτερα, την μεταπολεμική πολιτική τών ΗΠΑ.

Γιά κάθε Ιστορική φάση ακολουθείται ή εξέλιξη διαδικασίας: άπεκόνιση τό έξω από τη σχολή χώρου πού δοκιμάζεται σκληρά από τα γεγονότα—χωρίς να ξερουμε ακριβώς τις βαθύτερες αιτίες τούς—και στη συνέχεια, αντίδιαστολή αυτού τό ανάστα- τον κόσμου με την άνθρωπα και την αγάπη πού βασιλεύει μέσα στην 'Όαση' της ΑΓΣ.

Και ή έφωδος: ή επιβίωση της σχολής όφειλεται στην επιβίωση του 'πνεύματος της'—στό κυριόχρησε στόν τόπο τό άγονκτηματος τό 75 χρόνια της ύπαρξής της.

Τό 'πνεύμα' αυτό προσδιορίζεται σαν ένα σύνολο θρησκευτικών πεποιθήσεων και προσωπικών αντίληψεων τό John House για τό ρόλο της σχολής, οι όποιες υποτίθεται ότι υποβοηθούνται και από τούς διαδόχους του.

Συγκεκριμένα, τα συστατικά στοιχεία αυτού τό συνόλου είναι:

- i) Η θρησκευτική πίστη. οι ούμανιστικές άρχές και ή άφοσίωση όλων τών διευθυντών στην υπόθεση του ιδρύματος.
- ii) Οι άρχες παιδαγωγικής τό John House για την ανάπτυξη της ολόπλευρης προσωπικότητας τών μαθητών.
- iii) Η αντίληψη τών τελευταίων για τό βασικό ρόλο της σχολής: να καλλιεργήσει στις καρδιές τών μαθητών την αγάπη για τό γεωργικό επάγγελμα και να τούς

1. Ο τίτλος τό βιβλίου είναι παρμένος από μία φράση τό «Πιστοέω» της ΑΓΣ «I believe that the tillers of the soil are stewards of the land...» Η Marder ήταν καθηγήτρια Άγγλικών της ΑΓΣ τό 1966-67.

καταστήσει ἱκανούς καλλιεργητές, μελλοντικούς προτοπόρους τῶν Κοινοτήτων.

- iv) Ἡ ὑποτιθέμενη κοινὴ πολιτικὴ τῶν διευθυντῶν ἀπάντησε στὶς ἐκάστοτε ἀρχές: Ὅ σχέσεις τους με τὶς τελευταίες νὰ μὴν καθορίζονται καὶ νὰ μὴν ἐπηρεάζονται ποτέ ἀπὸ τὰ προσωπικά καὶ πολιτικά τους πιστεύει.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ συγγραφὴς ταυτίζει τὶς ἀρχές καὶ ἀποφύκει τὸν διευθυντὸν μὲ τὸ σύνολο τῶν ἀρχῶν καὶ ἀντιλήψεων, ποὺ διαμορφώνονται μέσα ἀπὸ τὴν ὅλη λειτουργία τῆς σχολῆς, στὸ πλαίσιο καθὲς συγκεκριμένης ἱστορικῆς περιόδου. Καὶ αὐτὴ ἡ ταύτιση τὴν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ἐρμηνείας τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς καὶ τοῦ λειτουργικοῦ ρόλου τῆς ΑΓΣ, τόσο κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἱδρύσεώς της στὴν τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη, ὅσο καὶ κατὰ τὶς διάφορες φάσεις ἐξέλιξής τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.

Ἐάν ἡ Marger ἤθελε νὰ κάνει μιὰ ἀπλὴ περιγραφή τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξής τῆς σχολῆς, καί σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο νὰ υπογραμμίσει τὴν δράση τῶν διευθυντῶν, δὲν ἔπρεπε νὰ μιλά γιὰ «πνεῦμα» σχολῆς· διότι τὰ γεγονότα ποὺ περιγράφει στὸ βιβλίο διαφεύδουν τὸν συμπερασμα περί ἐπιβίωσης τάχα αὐτοῦ τοῦ «πνεύματος». Ἀντίθετα, φαίνεται κατ' ἀρχὴν καθαρά ὅτι οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις καὶ οἱ οὐμανιστικὲς ἀρχές ὑλοποιοῦνται μὲ διαφορετικὸ τρόπο μέσα ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴ πρακτικὴ τῆς καθὲς ἐποχῆς, παίρνοντας ἑστί, καθὲς φορά, ἕνα συγκεκριμένο περιεχόμενο.

Ἀς δοῦμε μερικὰ παραδείγματα: —Ἡ δολοφονία συμμετοχῇ τῶν παιδιῶν, μετ' ἐνὶ παρόντῃ στὸ ἴδρυτο House, στὴν προσπάθεια ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς, ἀντανανκλὰ τὸ κλίμα φιλανθρωπίας καὶ συνεργασίας τῆς σχολῆς καὶ ἀποτελεῖ πράξη-πηγὴ δημιουργίας συναισθημάτων καὶ ἀξιών γιὰ τοὺς ἰδίους τοὺς μαθητές.

—Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ, ἡ προπαγάνδα τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ οἱ παράτες στὸ ἀγρόκτημα, δὲν φανερώνουν παρά πνεῦμα ὑπαταγῆς, παθητικότητας καὶ ἀγνοίας τοῦ γύρω κοινωνικοῦ χώρου.

—Ὅμοια, στὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου, τὰ παιδιά βλέπουν τὴν ΑΓΣ σὰν πραγματικὴ δασὴ, ὅπου ὁ ἔξω κόσμος ὑπόκειται, ἀμφορῶς ἀπὸ τὰ βέβηλα στοιχεῖα τοῦ κοινοῦ νου.

Ἡ συμπεριφορὰ τῶν παιδιῶν, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σχολῆς καὶ σὲ σχέση μετ' ἐξω χώρου, ἀλλάζει· καὶ αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ διάσπαρση αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, ἂν θέλουμε νὰ καθορίσουμε τὴν ἐννοία τοῦ «πνεύματος» συγχρόνως καὶ διαχρονικά. Διαφορετικά, ἡ περιγραφή τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἀμερικανῶν διευθυντῶν—μ' ἕνα εἶδος μπαγαβουρισμοῦ—χωρὶς τὴν ἀνάλυσή της καὶ τὴν σύνδεσή της μὲ τὸ ἱστορικο-πολιτικὸ πλαίσιο, δημιουργεῖ μοιραία ἐσφαλμένες ἐντυπώσεις.

Πραγματικά, διαβάζοντας κανεὶς τὸ *Stewards of the Land* εἶχει τὴν αἴσθησι ὅτι οἱ

στόχοι τῆς ἰδεολογικῆς πολιτικῆς τῶν ΗΠΑ παρέμεναν ἀναλλοίωτοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς θεωρίας τοῦ «Manifest Destiny» καὶ οἱ σὶν ἀτμόσφαιρα τῶν ἀγροκτημάτων κυριαρχεῖ ἀκόμα τὸ πνεῦμα διακριτῶν ἀρχῶν τοῦ ἀμερικανικοῦ κράτους τοῦ 1900: «...ὁ παντοδύναμος Θεὸς μὲς ἐξέλεπλέξει σὰν τὸν ἐκλεκτὸ τοῦ λαοῦ... ἡ δική μας φυλὴ... ἐντολοδόχος τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν ἐκπολιτισμὸ τῆς ἀνθρωπότητος».²

Βεβαίως, κανένας δὲν ἀρνεῖται, στὴν προκειμένη περίπτωση, τὴν πνευματικὴ κληρονομία τοῦ John House—σὰν ἀτόμου καὶ πολίτη τῆς ἐποχῆς του—ἀλλὰ καί, γενικά, τὸ βάρος τῆς ἐπίδρασης τῆς θρησκευτικῆς πίστης καὶ τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιών στὴ λειτουργία διαμορφώσεως ἐνὸς ἐκπαιδευτικοῦ Πιστεύω· συγχρόνως, ὁμως, εἶναι γνωστὸ, ἐπιδρῶν καὶ ἄλλα φαινόμενα—χαρακτῆρος συλλογικῶν παραστάσεων (πολιτικά, ἰδεολογικά)—ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα δὲν «ξεμπερδεύει» ἐνδοκά μετ' ἀπλὴ διακήρυξή «οὐδετερότητας» τῶν διευθυντῶν. Αὐτὸ προκύπτει, ἐξάλλου, καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίο τῆς Marger, ὅσῳ καὶ ἂν κάτι τέτοιο ἦταν πέρα ἀπὸ τὶς προθέσεις της.

Σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ ἰδρυμάτων «στὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», ἡ συγγραφὴς ἀναφερθεῖ, ἰδιαίτερα, στὶς υπηρεσίες ποὺ αὐτὸ προσφέρει στὸ γύρω πληθυσμὸ κατὰ τὴ διάρκεια κρίσεων ἱστορικῶν στιγμῶν. Ἐπὶ πλέον, παραθέτει ὁρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ἐκτίμησιν τῶν συγκεκριμένων ἀποτελεσμάτων τῆς λειτουργίας του.

Κι' ὅμως, θὰ ἦταν σημαντικὸ νὰ γνωρίζαμε, βάσει δεδομένων, ἂν καὶ κατὰ πόσο βοηθήθηκε ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας τῆς γύρω περιοχῆς (διάδοσης π.χ. βελτιωμένων φυλῶν ζώων, σπόρων), ποῖο τὸ ἐπίπεδο κατάρτισης τῶν ἀποφοιτῶν καὶ ποῖος ὁ βαθμὸς τῆς συμβολῆς τους στὸν πρωτογενὲ τομέα.

Βεβαίως τὰ θέματα αὐτὰ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξεταστοῦν ἂν δὲν μελετηθεῖ ἡ ὅλη μέχρι σήμερα λειτουργία τῆς ΑΓΣ· εἶναι μὴ ἐργασία ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ, καὶ τὸ βιβλίο τῆς Marger εἶναι ἕνα ἱσχυρὸ κίνητρο καὶ βοήθημα (γιὰ τὴ σημερινὴ φάση ἐνδιαφέρει ἡ μελέτη τῆς σύνθεσης τῶν σπουδαστῶν, τὸ ἐκπαιδευτικὸ προσωπικὸ, τὸ πρόγραμμα σπουδῶν καί, κυρίως, ἡ συνήθης ἐπαγγελματικὴ ἐπίδοση τῶν ἀποφοιτῶν).

Θὰ θέλαμε, μόνον, νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὰ σημερινὰ στοιχεῖα τῆς σχολῆς, τὸ διάστημα 1911-1976 ἀφοροῦνται σὺν 1.212 σπουδαστές, ἐκ τῶν ὁποίων: τὸ 45% κατευθύνθηκε σὲ «γεωργικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ἰδιωτικούς φορεῖς, συναφεῖς μὲ γεωργικὰ ἐπαγγέλματα, τὸ 13% σὲ τεχνικὲς υπηρεσίες τοῦ Ὑπ. Γεωργίας κ.ἀ. καὶ τὸ 42% σὲ μὴ γεωργικὰ ἐπαγγέλματα. Οἱ στατιστικὲς δὲν εἶναι σαφεῖς, καὶ ἐστὶ δὲν γνωρίζουμε τὸν ἀκριβὴ ἀριθμὸ τῶν ἀπο-

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social
Research

Ἐκδότης: Ἐθνικὸ Κέντρο
Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν (ΝΠΔΔ)
Σοφοκλέους 1, Ἀθῆναι 122

Ἔτος 10ο, Τεύχος 36-37
Β' καί Γ' τετράμηνο 1979

Φωτοστοιχειοθεσία:
Κ. Μπαμπάκης - Π. Μάρμπης
Γερανίου 24

ἐπιμέλεια ἐκδόσεως
Τμήμα Δημοσιεύσεων
Διευθυνσὶς Ἑνημερώσεως τοῦ
Ἐθνικοῦ Κέντρου
Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν

TIMH: Δρχ. 250

συνδρομητικὲς ἐσωτερικὸ (3 τεύχη)
γιὰ ἰδιώτες Δρχ. 500,
γιὰ σπουδαστές Δρχ. 400,
γιὰ νομικά πρόσωπα, τράπεζες,
ὀργανισμοὺς Δρχ. 600

ἡ ἀναδημοσίευσή τῆς ὅλης τοῦ
περιοδικοῦ ἐπιτρέπεται μόνον μὲ
ἀδεία τοῦ διευθυντοῦ συντάξεως

φοίτων γεωργῶν. Ὄστόσο, ἀποδεικνύεται ἄρκετὰ καθαρά ὁ προσανατολισμὸς τῆς πλειονότητος τῶν μαθητῶν στὸν τομεῖα τῶν ὑπηρεσιῶν.

Τὶ νὰ ἀπέγιναι ἄραγε οἱ μοντέρνοι καλλιεργητές τῆς σχολῆς; Καὶ γιὰ ποῖο λόγο δὲν ἐπέστρεψαν στὶς κοινοτήτες τους; Ὁποσδήποτε, δὲν εὐθύνονται γι' αὐτὸ οἱ διευθυντοί. Πρόκειται ὅμως γι' ἕνα φαινόμενο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀμφιβάλουμε γιὰ τὴν ὑπερεκτίμησή καὶ τὴν ὀριοποίησης βετικῶν ρόλων, ποὺ ἀποδίδονται ἰδεολογικά σὲ διάφορους διενεῖς μηχανισμοὺς, φιλανθρωπικὸ ἢ ἄλλου χαρακτῆρα, χωρὶς νὰ λαμβάνονται ἀκριβῶς ὅς' ὅπως οἱ ἀνάγκες καὶ οἱ ἀπαιτούμενες ἀλλαγὲς τοῦ χώρου στὸν ὁποῖο λειτουργοῦν καὶ στὸν ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἐπιδιώκουν νὰ τὸ ἐνοματώσουν, γιὰ συγκεκριμένους καθὲς φορὰ λόγους, στὸ πλέγμα τῶν σχέσεων ὀργάνωσης τοῦ συγχρόνου καπιταλιστικοῦ κόσμου.

Καὶ γιὰ νὰ τελειώνουμε, ἡ δύναμη τῶν ἀξιών ἐνὸς παιδαγωγικοῦ Πιστεύω, δὲν μπορεῖ νὰ «μετρηθεῖ» παρά μέσα ἀπὸ τὸ γίνεσθαι τῶν διαπαιδαγωγημένων.

2. Γερουσιαστὴς Beveridge (9/11/1900) στὸ *Histoire des idées politiques*, Jean Touchard, PUF, 1973.